

ابزارهای دیجیتال و پژوهش‌های علوی

سومین نشست از سلسله نشست‌های نهج البلاغه پژوهی دیجیتال در نمایندگی بین‌المللی قرآن کریم

به کوشش: هیئت تحریریه فصلنامه ره‌آورد نور

اشاره

به کوشش مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور)، سومین نشست از سلسله نشست‌های نهج البلاغه پژوهی دیجیتال در نمایندگی بین‌المللی قرآن کریم برگزار شد. این جلسه، با موضوع «ابزارهای دیجیتال و پژوهش‌های علوی» و سخنرانی استاد دکتر مهدی مجتهدی، معاون کتابخانه تخصصی امیرمؤمنان علی (ع) مشهد و عضو هیئت علمی دانشگاه فردوسی مشهد انجام گرفت.

آنچه در این نوشتار ارائه شده، خلاصه‌ای است از مهم‌ترین مطالب مطرح شده و نیز گفت‌وگوی صورت گرفته در حاشیه این نشست با ایشان که امیدواریم برای خوانندگان و علاقه‌مندان گرامی قابل استفاده باشد.

معرفی

دکتر مهدی مجتهدی، در ابتدا به معرفی خود پرداخت و اظهار داشت:

«بنده مهدی مجتهدی هستم؛ عضو هیئت علمی دانشگاه فردوسی مشهد و استاد گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی دانشکده الهیات شهید مطهری. با توجه تأسیس کتابخانه تخصصی امیرالمؤمنین (ع) در سال ۱۳۷۹، بخش عمده فرصت بنده به مدیریت و استفاده از این مخزن بزرگ تحقیقاتی می‌گذرد و حتی پایان‌نامه دانشجویان را هم به سمت استفاده از این کتابخانه سوق می‌دهم. با توجه به گردآوری حجم قابل توجه از منابع پیرامون کلام و زندگی حضرت امیر(ع)، ظرفیت خوبی برای پژوهش‌های مبتنی بر منابع به وجود می‌آید که بخشی از فرصت بنده، به این امر اختصاص دارد. این حجم از داده، سرمایه بزرگی برای محقق و بنده بوده و در واقع، تازه‌های پژوهش را قابل رصد کرده است.

برای نمونه، پژوهشی در مورد نامه ۳۱ در نهج‌البلاغه داشتیم که وصیت حضرت به فرزندشان امام حسن(ع) است. در یک نسخه خطی دیدم که این نامه را خطاب به محمدبن حنفیه ثبت کرده بود. بنده پژوهش تاریخی را آغاز کردم تا مخاطب وصیت حضرت را مشخص کنم و در نهایت، مقاله‌ای تدوین شد که مخاطب نامه ۳۱، محمدبن حنفیه است؛ نه امام مجتبی(ع). بعدها متوجه شدم که یکی از دستاوردهای این پژوهش تاریخی، رفع اتهام عدم عصمت به امام مجتبی(ع) از طرف وهابیون بوده که دلیلش را همین نامه ۳۱ و خطاب‌های خاص حضرت امیر به فرزندشان می‌دانند. باید یادآور شوم که هدف بنده، تحقیق کلامی نبوده و تخصص اینجانب، پژوهش تاریخی است؛ اما اگر مشخص شود نامه خطاب به محمدبن حنفیه است، این شبهه خودبه‌خود منتفی خواهد شد.»

آشنایی با محصولات نور

دکتر مهدی مجتهدی در ابتدای سخن، از اولین آشنایی خود با محصولات نور با نسخه اول نرم‌افزار بحار الأنوار سخن گفت: «زمانی که دانش‌آموز دبیرستان بودم، پدرم رایانه‌ای از نوع ۳۸۶ خریده بود و نرم‌افزار «بحار الأنوار» را که در قالب ۸۰ فلاپی دیسک عرضه می‌شد، بر روی این رایانه نصب کرد که حدود ۱ ساعت به طول انجامید. این برنامه در آن زمان، معجزه‌ای به حساب می‌آمد و باعث شد کتاب‌هایی که با عنوان «معجم بحار الأنوار» به بازار می‌آمد، برچیده شدند و دیگر خریدار نداشتند. این آشنایی، به آنجا رسید که هنگام نوشتن پایان‌نامه در دانشگاه تهران، پیگیری کردم

تا نرم‌افزار «نورالسیره ۲» را که تنها دو روز از ارائه آن می‌گذشت، از قم خریداری کردم و سفارش دادم آن را با تاکسی خط تهران به قم، برایم آورند و از ترمینال تهران تحویل گرفتم! بخش عمده‌ای از کار پایان‌نامه‌ام را با «نورالسیره ۲» تکمیل کردم. الآن حدود یک سال هست که «نورالسیره ۳» ارائه شده و هنوز هم مورد استفاده بنده است و بسیار کارآمد می‌باشد. البته به قول استاد رسول جعفریان، آفتی برای دانشجویان به وجود آمده که در تحقیقات خودشان تنها به منابع موجود در نرم‌افزار اکتفا می‌کنند؛ خوشبختانه، بنده این طور نیستیم و منابع خارج از نرم‌افزار را هم بررسی می‌کنم. این نکته استاد جعفریان، نشانه آن است که نرم‌افزارهای نور، مرجعیت پیدا کرده و اهل پژوهش به فواید آن واقف هستند.»

فناوری و سرعت بخشی به پژوهش

استاد دانشگاه فردوسی مشهد، با اشاره به ضعف‌های هوش مصنوعی همچون ChatGPT و Gemini و مانند آن در پاسخگویی به سؤالات تخصصی، به‌خصوص در موضوع

معمولاً برای کشف پیشینه در دنیای دیجیتال، به جست‌وجوگرهایی چون Google مراجعه می‌شود؛ اما وجود کتابخانه‌های تخصصی، چه دیجیتال یا غیردیجیتال، واقعاً غنیمت بزرگی برای محققان محسوب می‌شود که در موضوع بحث ما، یعنی «نهج‌البلاغه پژوهی»، پایگاه اینترنتی امام علی(ع)، از مهم‌ترین منابع و کتابخانه‌های تخصصی به شمار می‌آید و از دوباره کاری جلوگیری می‌کند

استفاده نمی‌کند و بهره نبردن از فناوری در تحقیقات اسلامی، مانند سفر پیاده رفتن برای حج است که دوره آن، سال‌هاست تمام شده است. البته استفاده از فناوری، صرفاً برای سرعت بخشیدن به مراحل پژوهش است؛ نه اینکه فرآیند را به جای محقق انجام دهد و جای مراحل پژوهش را بگیرد! جایگزین کردن فناوری به جای محقق، اشتباه است.»

اهمیت پیشینه پژوهی و دسترسی به منابع

ایشان نقطه ابتدایی هر تحقیق در زمینه سخنان امیرمؤمنان(ع) را پیشینه پژوهی و دانستن سابقه تحقیقات در نهج البلاغه دانست و افزود:

«معمولاً برای کشف پیشینه در دنیای دیجیتال، به جست‌وجوگرهایی چون Google مراجعه می‌شود؛ اما وجود کتابخانه‌های تخصصی، چه دیجیتال یا غیردیجیتال، واقعاً غنیمت بزرگی برای محققان محسوب می‌شود که در موضوع بحث ما، یعنی «نهج البلاغه پژوهی»، پایگاه اینترنتی امام علی(ع)، از مهم‌ترین منابع و کتابخانه‌های تخصصی به شمار می‌آید و از دوباره‌کاری جلوگیری می‌کند. بعد از پیشینه پژوهی، نوبت به دسترسی به منابع می‌رسد. اینجاست که نرم‌افزارهای نور خیلی کمک خواهند کرد. نکته مهم این است که نباید به محقق و دانشجو «توهم کامل بودن منابع» دست دهد. با وجود حجم انبوه کتاب در نرم‌افزارها، باز هم منابعی هستند که جایشان خالی است و نباید از آنها غفلت کرد. نرم‌افزارها، بخش مهم و لازم برای تحقیق‌اند؛ اما کافی نیستند.»

نهج البلاغه، علت را عدم وجود داده‌های متفن در فضای دیجیتال دانست و راهکار آن را انتشار و ارائه اطلاعات صحیح و متفن در فضای اینترنت دانست.

دکتر مجتهدی در ادامه سخنان خویش، به فاصله داشتن استفاده صحیح هوش مصنوعی در پژوهش‌های متداول دانشگاهی اشاره کرد و به توضیح استفاده فناوری‌های قبل از هوش مصنوعی پرداخت و افزود:
«قطعاً در دنیای امروز برای تحقیق، معمولاً کسی از شیوه سنتی

گاهی یافتن منابع و مدارک بیشتر
برای متن و استخراج مراجع، از
چالش‌های تحقیق می‌شود؛ یعنی
یک متن در چه منابع دیگری
آمده و کدام منبع اولین بار این
متن را آورده است. قطعاً سامانه
مشابهِت‌یاب که در محصولات نور
ارائه شده، بسیار کمک خواهد کرد
و راهگشاست

پژوهشگر باید توجه داشته باشد که در نهج البلاغه پژوهی، تنها نباید به یک نرم افزار خاص بسنده کند؛ بلکه باید بداند منابع مرتبط با نهج البلاغه، متنوع است. بنابراین، قاموس النور، جامع الأحادیث، نورالسیره، سیره معصومان، نورالولایه، تراجم و دیگر محصولات نور، همگی در این فرایند نقش دارند و در همه این منابع دیجیتالی، در باره کلام امیرمؤمنان (ع) محتواهای ارزشمندی وجود دارد؛ حتی نرم افزار جامع طب هم در این موضوع، محتوا دارد؛ البته باید به موضوع تحقیق توجه شود و منابع اولویت بندی شوند و طبق اولویت از آنها استفاده شود؛ ولی به طور کلی، همه این نرم افزارها کاربرد دارند

جست و جو کردن و انتخاب کلیدواژه برای جست و جو را پیدا کنیم. این موضوع، در پیدا کردن متن مورد نظر، خیلی مهم و تأثیرگذار است.

نکته دیگر، یافتن ابزاری مناسب برای فیش برداری است؛ چراکه دوره فیش برداری کاغذی به سر آمده است. پیشنهاد بنده به محققان و دانشجویان، نرم افزار OneNote است که بسیار کارآمد و مفید است.»

لزوم دیجیتال سازی منابع چاپی

دکتر مهدی مجتهدی در پایان این نشست، همچنین به لزوم دیجیتال سازی منابع چاپی پرداخت و گفت:

«نمی توان همیشه منتظر بود تا مرکز نور منابع را دیجیتال سازی کند و به ما برساند. لازم است، برخی منابع مورد نیاز را که در نرم افزارهای نور وجود ندارند، خودمان دیجیتال سازی کنیم. در سال های اخیر، سامانه های OCR با دقت بسیار خوبی در حال خدمات دهی هستند. بعد از دیجیتال سازی، متن ها در اختیار محقق است.

گاهی یافتن منابع و مدارک بیشتر برای متن و استخراج مراجع، از چالش های تحقیق می شود؛ یعنی یک متن در چه منابع دیگری آمده و کدام منبع اولین بار این متن را آورده است. قطعاً سامانه مشابهت یاب که در محصولات نور ارائه شده، بسیار کمک خواهد کرد و راهگشاست.»

استفاده از نرم افزارهای متنوع و ابزارهای نوین پژوهشی دکتر مجتهدی بعد از تولید و انتشار نرم افزار «دانشنامه علوی - نسخه ۳» گفت:

«خوشبختانه، حدود دو ماه است که نرم افزار مهم «دانشنامه علوی ۳» رونمایی شده و بنده در تحقیقاتم از آن استفاده می کنم. امیدوارم به زودی نشست بررسی این محصول فاخر در مشهد برگزار شود تا نکات تکمیلی را بتوانیم با عزیزان به مباحثه بگذاریم؛ اما یک پژوهشگر باید توجه داشته باشد که در نهج البلاغه پژوهی، تنها نباید به یک نرم افزار خاص بسنده کند؛ بلکه بداند منابع مرتبط با نهج البلاغه، متنوع است. بنابراین، قاموس النور، جامع الأحادیث، نورالسیره، سیره معصومان، نورالولایه، تراجم و دیگر محصولات نور، همگی در این فرایند نقش دارند و در همه این منابع دیجیتالی، در باره کلام امیرمؤمنان (ع) محتواهای ارزشمندی وجود دارد؛ حتی نرم افزار جامع طب هم در این موضوع، محتوا دارد؛ البته باید به موضوع تحقیق توجه شود و منابع اولویت بندی شوند و طبق اولویت از آنها استفاده شود؛ ولی به طور کلی، همه این نرم افزارها کاربرد دارند.

با اینکه برخی از کتابها برای اولین بار در نرم افزارهای نور منتشر شده و نسخه چاپی از آن موجود نیست - که انصافاً نعمت بزرگی برای محقق است - اما حتماً توجه کنید که نباید توهّم کامل بودن منابع به محقق دست دهد و گاهی مطالبی در برخی نرم افزارها یا کتابها پیدا می شود که اصلاً توقع آن را نداریم.

نکته دیگر در استفاده از نرم افزارها این است که باید مهارت

نقش فناوری دیجیتال در پیشبرد پژوهش‌های علوی

«همان‌طور که در صحبت‌هایم در نشست هم تأکید کردم، پژوهش در ابعاد و ساحت‌های مختلف زندگانی حضرت امیر مؤمنان (ع)، بدون ابزارهای دیجیتال ممکن نیست. پژوهش‌های دیجیتال، در مورد فضایل حضرت کاربر دارد؛ چنان‌که در زندگانی حضرت و در کلام و سخنان ایشان و نیز در موضوع امامت و ولایت هم کارکرد دارد؛ فناوری حتی در ترجمه کلام امام علی (ع) به زبان‌های خارجی هم نقش ایفا می‌کند. در کتابخانه

تخصصی حضرت در مشهد، چیزی نزدیک به ۶۰ ترجمه برای نهج‌البلاغه گردآوری شده که برخی از ترجمه‌ها، خیلی خاص و کمیاب هستند. گردآوری منابع و متون با رعایت مالکیت معنوی، تازه گام اول پژوهش دیجیتال و نقطه شروع است.

فناوری در ادامه روند تحقیقات، کمک‌های بیشتری به محقق می‌دهد؛ مثلاً قابلیت مشابه‌یابی، واقعاً ارزنده و مفید است. به‌تازگی تحقیقی داشتم در مورد نامه ۷۷ نهج‌البلاغه خطاب به ابن عباس

که حضرت فرموده بود: «با خوارج از طریق قرآن مهاجه نکن!» ما با امکان مشابه‌یابی که در نرم‌افزار نور هست، تمامی متون در مورد مناظره امیر مؤمنان (ع) با خوارج را در هر منبعی، اعم از حدیثی و تاریخی گردآوری کردیم. بدون استثنا در همه موارد، حضرت با خوارج به وسیله قرآن احتجاج نموده است؛ اما وقتی سند و مدارک نهج‌البلاغه توسط سید رضی بیان نشده، ما طبق نظر استاد مسعودی، به علوم پیرامونی باید مراجعه کنیم. یکی از این علوم پیرامونی، نقل‌های تاریخی است که با حدیث تنیده شده است. حجم بالایی از خانواده روایات مناظره حضرت با خوارج را داریم که برآیند آنها، خلاف نامه ۷۷ در نهج‌البلاغه است.

چند سالی می‌شود که نسخه کامل‌تری از کتاب طبقات ابن سعد در مصر چاپ شد. در این کتاب در بخش شرح حال ابن عباس، نامه ۷۷ نهج‌البلاغه را پیدا کردیم و به نحوی کتاب طبقات جزء مدارک نهج‌البلاغه قرار گرفت. این کار را هم با مشابهت‌یابی انجام دادیم. پس، ببینید ورود فناوری دیجیتال به تحقیق، بسیار جدی و تأثیرگذار است. اگر کسی نخواهد از فناوری بهره ببرد، مانند رفتن به حج با پای پیاده است؛ ممکن است به مقصد برسد، ولی عمرش را هم از دست می‌دهد.» ■

پژوهش در ابعاد و ساحت‌های مختلف زندگانی حضرت امیر مؤمنان (ع)، بدون ابزارهای دیجیتال ممکن نیست. پژوهش‌های دیجیتال، در مورد فضایل حضرت کاربر دارد؛ چنان‌که در زندگانی حضرت و در کلام و سخنان ایشان و نیز در موضوع امامت و ولایت هم کارکرد دارد؛ فناوری حتی در ترجمه کلام امام علی (ع) به زبان‌های خارجی هم نقش ایفا می‌کند